

Подільський природничий вісник. – Вип. 1. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010.
– С. 153–162.
© Тарасенко М. О., 2010

УДК 598.20:591.526 (477)

М.О. Тарасенко

Державний природознавчий музей НАН України, м. Львів

e-mail: lanius@meta.ua

ОСОБЛИВОСТІ ГНІЗДУВАННЯ СОРОКОПУДА СІРОГО *LANIUS EXCUBITOR* В АГРОЛАДШАФТАХ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Особливості гніздування сорокопуда сірого *Lanius excubitor* L. в агроладшафтах Західного Поділля. – Тарасенко М.О. – В роботі здійснено аналіз гніздових стацій та характер розміщення гнізд сорокопуда сірого (*Lanius excubitor* L.) в агроландшафтах Західного Поділля. Під час дослідження виявлено 34 гнізда, з яких: 51% в пришляхових лісосмугах, 29% – у вітрозахисних лісосмугах, 10% – у рудеральних зонах машинно-тракторних станів, складів міндобрив та тваринницьких комплексів, 10% – на околицях населених пунктів сільського типу. Визначальними умовами для гніздування сірого сорокопуда є гетерогенність гніздових біотопів, наявність присад та деревно-чагарникових порід з високими маскувальними та захисними властивостями, достатня кількість гніздового матеріалу та незначна відстань до мисливських територій.

Ключові слова: сорокопуд сірий, гніздові стації, характер розміщення гнізда

Особенности гнездования серого сорокопуга *Lanius excubitor* L. в агроландшафтах Западного Подолья. – Тарасенко М.А. – В работе проведен анализ гнездовальных стаций и характер расположения гнезд сорокопуга серого (*Lanius excubitor* L.) в агроландшафтах Западного Подолья. Во время исследования обнаружено 34 гнезда: 51% в придорожных лесополосах, 10% – в рудеральных зонах авомобильно-тракторных станций, складов минеральных удобрений и животноводческих ферм, 10% – на окраинах населенных пунктов сельского типа. Определяющими условиями для гнездования сорокопуга серого являются: гетерогенность гнездовых биотопов, наличие присад и древесно-кустарниковых пород с высокими маскировочными и защитными свойствами, достаточное количество гнездового материала и небольшое расстояние от охотничьих территорий.

Ключові слова: сорокопуг серый, гнездовые стации, характер расположения гнезда

Вступ

Наприкінці минулого століття гніздовий ареал сорокопуда сірого *Lanius excubitor* L. в межах України охоплював Карпатський та Поліський регіони. Однак, починаючи з 90-х років ХХ століття, він значно розширився [5]. Протягом останніх двох десятиліть, на території Західного Поділля, сорокопуд сірий змінив статус зимуючого виду на осілий. Гніздиться майже виключно в культурному ландшафті, займаючи екотони у межиріччях з мозаїчними ценозами, тобто чергуванням острівної та лінійної деревно-чагарникової рослинності з відкритими просторами [10].

Гніздові території птахи обирають з урахуванням низки сприятливих чинників. Пов'язані вони як з характером розміщення гнізда, так і з умовами добування їжі. До перших належить склад деревно-чагарникової рослинності, який має відповідати високим захисним та маскувальним властивостям з вільним підльотом до гнізда та наявністю присад у вигляді сухих гілок [1]. До других – відкриті простори, представлені полями, обабіч насаджень, із мережами ліній електропередач, проводи яких птахи використовують в якості присад для спостереження під час полювання.

Особливості гніздової біології сорокопуда сірого змістовно висвітлені в роботах з території Австрії, Білорусі, Польщі [8, 12, 14-16, 18], де популяції є численними та стабільними. Тоді, як дані з території України, внаслідок низької чисельності в попередні роки, є фрагментарними та неповними й потребують глибшого дослідження з метою встановлення причин збільшення чисельності та розширення гніздового ареалу цього "червонокнижного" виду в лісостепові області країни [5].

Характеристика території досліджень

Рельєф Західного Поділля досить різноманітний. Південно-східна частина, де проводились дослідження, розташована між ріками Серет і Смотрич, від м. Гусятин до м. Кам'янець-Подільський. Маючи значні абсолютні висоти (300-330 м), вона густо порізана глибокими долинами річок, що надає цій частині Поділля дуже своєрідного вигляду – поєднання

вузьких плоско-випуклих межиріч з глибокими каньйоноподібними долинами.

В доагрокультурні часи дубово-букові, грабово-дубові та грабові ліси вкривали горбисті ділянки межиріч на сірих і ясно-сірих опідзолених ґрунтах, тоді як плоскі межиріччя, так звані плакори, були зайняті лучними степами на опідзолених чорноземах [2].

Сьогодні більша частина межиріч розорана й трансформована в агроландшафтні комплекси, які складаються зі значних площ сільськогосподарських угідь (полів, садів, пасовищ), розмежованих вітрозахисними лісосмугами та автомобільними шляхами, а також сільськими населеними пунктами, що розміщені на межі річкових долин та плакорів. Подекуди, на полях, трапляються неужитки, які представлені мочарами (верхові болота) та лучно-чагарниковими формаціями у місцях високого залягання материнських вапнякових порід.

За кліматичними характеристиками південно-східна частина Західного Поділля має атлантично-континентальний тип клімату зі значною кількістю опадів (до 680 мм за рік), помірними річними амплітудами температур повітря (не перевищує 24⁰ C), помірно теплим літом з достатньою кількістю опадів, без стійких посух та суховіїв [7].

Матеріал і методика досліджень

Викладений матеріал зібрано протягом 2003-2008 рр. на території Кам'янець-Подільського, Городоцького та Чемеровецького районів Хмельницької обл., а також Заліщицького та Борщівського районів Тернопільської обл.

Пошук гніздових територій та гнізд сорокопуда сірого здійснювали візуально з використанням авто- та велотранспорту. Робота проводилася в два етапи. Перший етап – виявлення гніздової території: з другої половини лютого до середини березня, коли у птахів вже були сформовані пари й вони переміщувалися з зимових мисливських територій на гніздові. В цей період самці активно вокалізують, влаштовуючись на верхівках високих дерев та

проводах ЛЕП, тому візуально, при ясному та малохмарному небі, їх можна спостерігати на відстані до 1,0-1,2 км. Другий етап – виявлення гнізда в межах попередньо встановленої гніздової території: з середини березня до середини квітня, коли у птахів розпочинається насиджування кладки. В цей період легко виявити досить масивне, неохайно побудоване гніздо, що лежить в розгалуженні гілок, завдяки тому, що вегетація знаходиться в початковій фазі й листя не заважає проглядати крони дерев.

Під час виявлення гнізда здійснювався опис території, деревної породи на якій знаходилось гніздо, характер кріплення та висоту його розміщення.

Обстеженням було охоплено лісосмуги вздовж автошляхів з твердим та ґрунтовим покриттям, вітрозахисні лісосмуги між полями, околиці населених пунктів сільського типу, рудеральні зони машинно-тракторних станів, сховищ мінеральних добрив та тваринницьких ферм. За період досліджень здійснено 27 виїздів. Загальна довжина маршрутів склала 1260 км. Виявлено та описано 34 гнізда сорокопуда сірого.

Результати досліджень та їх обговорення

В агроландшафтах Західного Поділля сорокопуд сірий для гніздування займає екотони пришляхових та вітрозахисних лісосмуг, рудеральні зони машинно-тракторних станів, сховищ мінеральних добрив, тваринницьких ферм та околиці населених пунктів.

Пришляхові та вітрозахисні лісосмуги (рис. 1А). Пришляхові та вітрозахисні лісосмуги Західного Поділля відрізняються за деревним складом, віком, кількістю рядів та наявністю чагарникового ярусу, що значно впливає на вибір птахами місця для розміщення гнізда.

Так, у пришляхових лісосмугах, сформованих переважно осокором *Populus nigra* L., робінією псевдоакацією *Robinia pseudoacacia* L., тополею пірамідальною *Populus pyramidalis* L., віком 60-80 років, а також плодово-зернішковими породами (яблунею *Malus domestica* Borkh., черешнею *Cerasus avium* L., вишнею *Cerasus vulgaris* Mill., горіхом волоським *Juglans regia* L. з домішкою клена ясенелистого *Acer negundo* L. і ясена *Fraxinus* sp. віком 30-

40 років та чагарниковим ярусом з бузини чорної *Sambucus nigra* L., свидини *Cornus sanguinea* L., акації жовтої *Caragana arborescens* Lam., глоду *Crataegus* sp., аличі *Prunus divaricata* Ledeb. та шипшини *Rosa* sp., виявлено 51% гнізд. При цьому птахи віддають перевагу насадженням другорядних автошляхів, які сполучають між собою населенні пункти сільського типу з невисоким потоком автомобільного транспорту.

Вітрозахисні лісосмуги, що розмежують між собою поля, сформовані переважно з однієї деревної породи. В насадженнях домінує дуб звичайний, клен гостролистий та ясен віком 50-60 років. Чагарниковий ярус в них погано виражений, фрагментарний, представлений бузиною чорною, шипшиною та глодом. Гнізд сорокопуда сірого в них не виявлено, хоча їхня частка серед лісосмуг є значною і складає 30% [3].

Другий тип вітрозахисних лісосмуг – плодові, сформовані шовковицею *Morus* sp., віком 70-80 років, з домішкою аличі, абрикоси, глоду, шипшини та бузини чорної. В них виявлено 29% гнізд сорокопуда сірого.

Гніздяться птахи на краю лісосмуг або ж на тих ділянках, де вони мають розриви. Простежується вибірковість розміщення гнізд на деревних та чагарникових породах, хоча більшість з них побудовано на породах, які переважають в насадженні. Так, на робінії псевдоакації виявлено 20% гнізд, на тополі пірамідальній – 16%, на клені ясенелистому та шовковиці – по 12%, на осокорі – 8%, на черешні та ясені – по 4% гнізд, які розміщуються на висоті від 3 до 15 м ($\bar{M}=8,8$ м).

За наявності птахи використовують другий деревний та чагарниковий яруси. Так, 12% виявлено на шипшині, 8% – на аличі, 4% – на вишні. Висота розташування гнізд коливається в межах від 2 до 4 м ($\bar{M}=3$ м). Шипи чагарників птахи використовують для наколювання та розчленування здобичі.

Рудеральні зони машинно-тракторних станів, сховищ мінеральних добрив та тваринницьких ферм (рис. 1Б). Значну роль у виборі місць гніздування сірим сорокопудом відіграють деревно-чагарникові зарості

навколо будівель, розташованих серед сільськогосподарських угідь та віддалених від населених пунктів на незначну відстань. Структурно вони являють собою площу з будівлями ферм, сховищ та майстерень. Сьогодні більшість з них занедбані та майже не використовуються. Птахи гніздяться в рудеральних зонах машинно-тракторних станів, сховищ мінеральних добрив та тваринницьких ферм. Деревно-чагарникові насадження тут представлені робінією псевдоакацією, кленом ясенелистим, черешнею, яблунею та вишнею з густим чагарником з бузини чорної та свидини. В таких зонах виявлено 10% гнізд сорокопуда сірого. Два гнізда містилися на клені ясенелистому та одне на яблуні. Висота розміщення гнізд коливається в межах від 2,5 до 4 м ($\bar{M}=3,2$ м).

Населені пункти (рис. 1В). Околиці населених пунктів сільського типу в Західному Поділлі оточені фруктовими садами, насадженнями горіха волоського, робінії псевдоакації та клена ясенелистого. Тут виявлено 10% гнізд. Два гнізда розміщувались на робінії псевдоакації у пришляховій лісосмузі, що проходить через село та одне на горіхові волоському. Висота розміщення гнізд у населених пунктах становить від 5,5 до 11 м ($\bar{M}=7,8$ м). Гніздові території сорокопуда сірого в населених пунктах межують з городами, полями та неужитками.

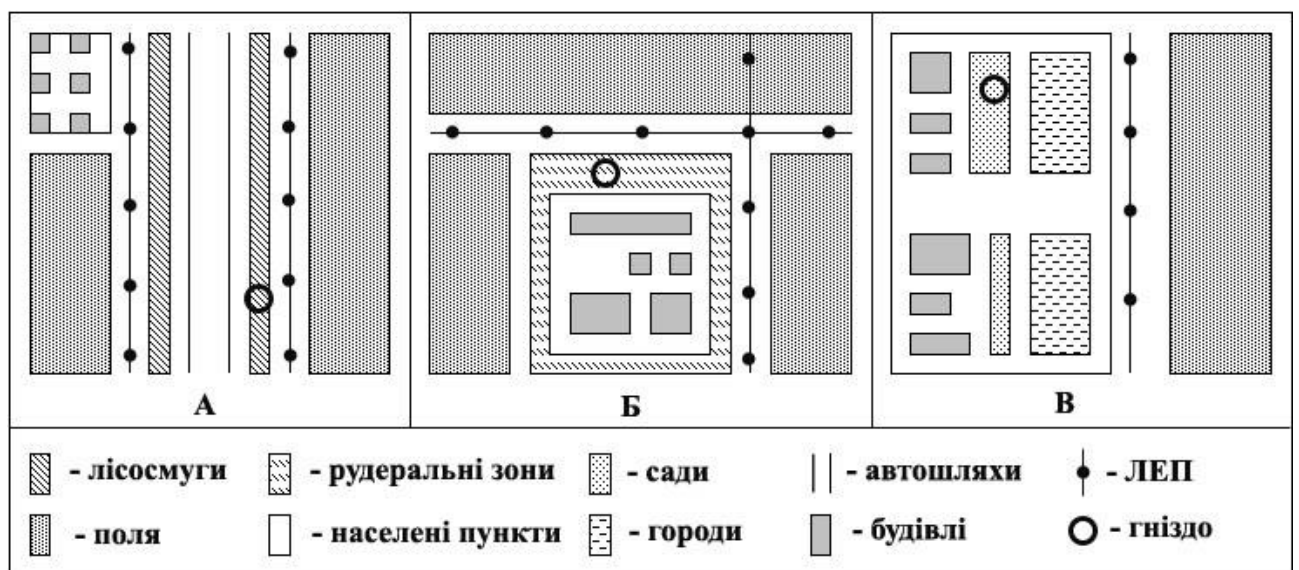

Рис. 1. Гніздові стації сорокопуда сірого в агроландшафтах Західного Поділля: А – лісосмуги, Б – рудеральні зони, В – населені пункти

У сорокопуда сірого простежується гніздовий консерватизм. Так, з 8 гніздових ділянок, які контролюються протягом 4 років, 7 були зайняті птахами щороку. Одну ділянку птахи покинули на один гніздовий сезон та загніздилися за 2 км від нього. Через рік птахи повернулися на попередню гніздову територію.

Гніздовий стереотип у сорокопуда сірого, який формується на основі підбору гніздових стацій, в умовах Західного Поділля відрізняється від такого, який характерний для номінативного підвиду – *Lanius excubitor excubitor* L. Так, у Західній Польщі та Білорусі, в умовах традиційних екстенсивних форм господарювання, номінативний підвид гніздиться на узліссях мішаних та хвойних лісів, чорновільхово-березових гайках, серед рідколісся верхових боліт, які межують із заплавами луками, меліоративними системами та орними землями [8, 9, 12], тоді як у Західному Поділлі птахи віддають перевагу лісосмугам та рудеральним зонам в умовах інтенсивного сільськогосподарського землекористування. Під час проведеного дослідження на узліссях гнізд не виявлено. Для побудови гнізда номінативний підвид сірого сорокопуда віддає перевагу хвойним породам [9]. В той час як у Західному Поділлі не виявлено жодного гнізда на хвойних породах, хоча частину лісових масивів складають штучні насадження сформовані соснами звичайною *Pinus sylvestris* L. та кримською *P. nigra Pallasiana*. Висота розміщення гнізда в Західній Польщі в середньому складає $15,5 \pm 4,3$ м [12], тоді як в Західному Поділлі вона є значно нижчою – $5,7 \pm 3,4$ м [11]. Гніздування птахів у Білорусі та Польщі на хвойних породах пов'язано з тим, що ці породи забезпечують максимальне маскування гнізда, тоді як у Західному Поділлі такі властивості характерні колючим породам дерев та кущів. Слід зазначити, що окрім маскувальних їм притаманні й високі захисні властивості.

Стратегія пошуку місця для розташування гнізда у сорокопуда сірого досить складна й залежить від висоти розміщення та вище вказаних властивостей деревної породи. Місце для гнізда обирає самка. Перед будівництвом гнізда вона переміщується в межах гніздової ділянки та присідає в розгалуженні гілок, імітуючи насиджування, затримується на 1-3 хв., після чого переміщується на інше дерево, де ритуал повторюється.

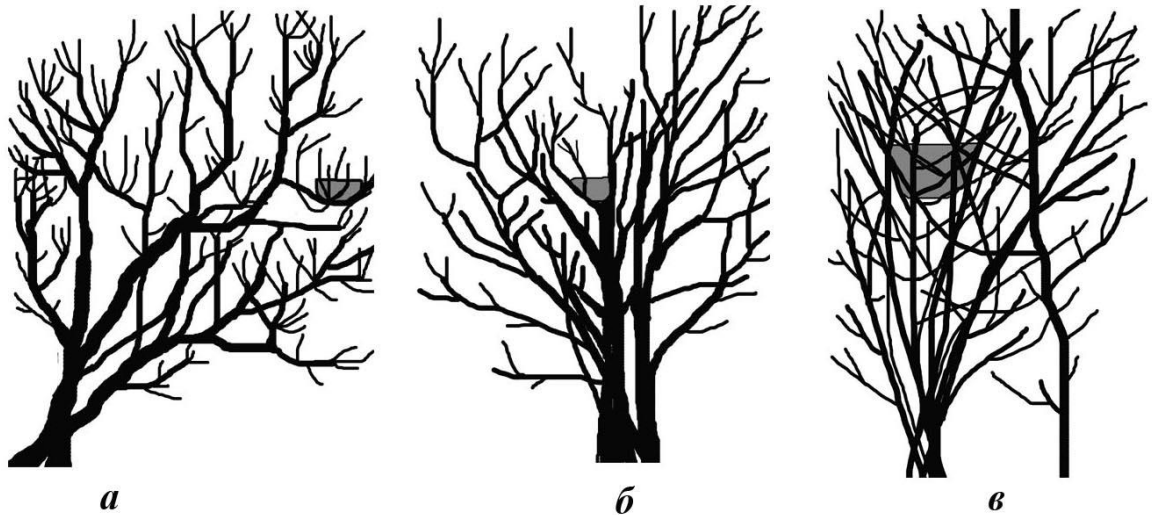

Рис. 2. Типи розміщення гнізд сорокопудом сірим в агроландшафтах Західного Поділля

В залежності від деревної породи нами виділено три типи розміщення гнізд:

- перший тип – гніздо розміщується в боковій частині крони, в основі галушення другорядних гілок. Птахи віддають перевагу деревним породам, в яких другорядні скелетні гілки формують кільце на витягнутих убік першорядних (рис. 2а). Висота розміщення гнізд коливається від 3 до 9 м. Гнізда з таким типом розміщення виявлено на осокорі, робінії псевдоакації, клені ясенелистому, шовковиці та черешні;

- другий тип – гніздо розміщується в основі відходження декількох першорядних гілок від стовбура дерева на значній висоті – від 6 до 15 м (рис. 2б). Такі гнізда виявлені на робінії псевдоакації, ясені, горісі волоському та тополі пірамідальній. Зазвичай це напівсухі дерева зі зручним підльотом до гнізда;

- третій тип – гніздо розміщується в сплетінні гілок верхівки крони невисоких дерев та колючих чагарників (рис. 2в). Такі гнізда виявлені на шипшині, вишні та аличі на незначній висоті.

В якості присад сорокопуд сірий використовує верхівки дерев, сухі гілки та проводи ліній електромереж, що проходять паралельно до лісосмуг, рудеральних зон та сільських околиць. Наявність ліній електромереж є важливим чинником, адже їх птахи використовують для візуальної демонстрації та співу в шлюбний період, а також як пункти спостереження під час полювання та для підльоту до гнізда в період вигодовування пташенят. Усі обстежені гніздові території включали цей елемент.

Для будівництва гнізда використовують різноманітний матеріал як природного, так і антропічного походження. При цьому друга компонента завжди присутня в гнізді. Так, поліетиленова плівка та шпагат використовуються птахами для з'єднання конструкції гнізда, а синтетичним ватином вистеляють лоток. Для вистилання лотка також використовується матеріал зоогенного походження – пір'я свійських птахів та шерсть домашніх тварин. Саме цей матеріал можна знайти в достатній кількості в лісосмугах та неподалік від населених пунктів, оскільки вони використовуються як стихійні сміттєзвалища.

Мисливські території сорокопуда сірого – це поля, які перебувають на різних технологічних стадіях (посіви, рілля, поля «під паром») та неужитки. Зазвичай, такі території прилягають до лісосмуг з обох боків, а наявність ліній електромереж – роблять їх оптимальними для спостереження під час полювання. Гетерогенність гніздових стацій є важливою умовою під час вибору місця для гніздування.

Відрізняється також гніздовий стереотип по відношенню до людини у птахів з території Західного Поділля. Якщо в Білорусі та Польщі сорокопуд сірий є антропофобом, який поселяється переважно в малолюдних, віддалених від населених пунктів біотопах, то в Західному Поділлі птахи проявляють ознаки синантропності – гніздяться на околицях сіл та в

агроландшафтах. Показовим є те, що в умовах Західного Поділля птахи не змінюють висоту розміщення гнізда в випадку турбування з боку дослідника. Хоча за свідченням польських орнітологів, у наступному році, птахи будують гнізда значно вище [13].

Загалом, сорокопуд сірий, на території Західного Поділля, тяжіє до гніздування в культурному ландшафті, оскільки він є єдиним можливим місцем гніздування. Схожа ситуація простежується в популяції сірого сорокопуда Швабського нагір'я в південно-західній Німеччині [4].

Висновки

Тяжіння до лісостепового типу рослинності та стереотип розміщення гнізд, свідчать про те, що в Західному Поділлі сорокопуд сірий, в умовах високої сільськогосподарської освоєності території, проявляє пластичність у виборі місць гніздування, використовуючи комплекс сприятливих умов та займає для гніздування, окрім природних ділянок чагарникового степу та узлісних екотонів, штучні лісонасадження, рудеральні зони та околиці населених пунктів, що значно підвищує резистентність виду до впливу антропоїчних факторів, за рахунок збільшення його чисельності та розширення меж ареалу та свідчить про активний процес синантропізації.

Список використаних джерел:

1. Владишевський Д.В. До питання про захисні властивості різних деревно-чагарникових порід для відкрито гніздуючих птахів / Д. В. Владишевський // Збірник праць зоологічного музею. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – № 31. – С. 101–103.
2. Геренчук К.І. Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів / К. І. Геренчук, М. М. Койнов, П. М. Цись. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1964. – С. 79–91.
3. Григорчук А.А. Характеристика лісосмуг як біотопів існування птахів в умовах Кам'янецького Придністров'я / А.А. Григорчук // Збірник статей

студентів та магістрантів К-ПДУ в 2006 р. – Кам'янець-Подільський, 2007 р. – С. 16–18.

4. Панов Е.Н. Сорокопуть (смейство Laniidae) мировой фауны. Экология, поведение, эволюция / Е.Н. Панов. – М. : Товарищество научных изданий КМК, 2008. – С. 287–292.

5. Полуда А.М. Распространение и численность серого сорокопута, *Lanius excubitor* (Aves, Passeriformes), в Украине / А.М. Полуда, Г.Г. Гавришь, И.В. Давиденко // Вестник зоологии. – 2007. – Т. 41, вып. 4. – С. 369–375.

6. Лакин Г.Ф. Биометрия / Г. Ф. Лакин. – М. : Высшая школа, 1980. – 293 с.

7. Природа Хмельницької області / Під ред. К.І. Геренчука. – Львів : Вища школа, 1980. – С. 22–25.

8. Немчинов М.Ю. Экологические особенности серого сорокопута (*Lanius excubitor* L., 1758) в Беларуси / М. Ю. Немчинов // Сборник работ 61-й научной конференции студентов и аспирантов Белгосуниверситета. – Минск, 2004. – С. 34–37.

9. Немчинов М.Ю. Некоторые особенности биологии серого сорокопута (*Lanius excubitor*) в Белорусском Полесье / М. Ю. Немчинов // Орнитологические исследования в Северной Евразии: Тезисы XII Международной орнитологической конференции Северной Евразии. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2006. – С. 391–392.

10. Тарасенко М.О. До деяких аспектів біології сорокопуда сірого (*Lanius excubitor*) та сорокопуда чорнолобого (*Lanius minor*) в умовах Кам'янецького Придністров'я / М.О. Тарасенко // Збірник матеріалів науково-практичної конференції до 100-річчя від дня народження К. І. Геренчука. – Кам'янець-Подільський, 2005 р. – С. 142–147.

11. Тарасенко М.О. Гніздування сорокопуда сірого (*Lanius excubitor* L.) в умовах Західного Поділля / М.О. Тарасенко // Тези доповідей конференції молодих дослідників-зоологів (м. Київ, Інститут зоології НАН України, 8-9.04 2009 р.). – Київ, 2009. – С. 51–52.

12. Antczak M. Breeding biology of the Great Grey Shrike *Lanius excubitor* in Western Poland / M. Antczak, M. Hromada, J. Grzybek, P. Tryjanowski // Acta Ornithologica. – 2004. – Vol. 39, No 1. – S. 9–14.
13. Antczak M. Reserch activity induces change in nest position of the Great Grey Shrike *Lanius excubitor* / M. Antczak, M. Hromada , Tryjanowski P. // Ornis Fennica, 2005. – № 82. — S. 20–25.
14. Ivanovsky V.V. Breeding biology and ecology of the Great Grey Shrike (*Lanius excubitor*) in Northern Belarus / V. V. Ivanovsky, V. J. Kuzmenko // The Ring, 2000. – V. 22, № 1. – S. 181–183.
15. Miroslav K. Hnízdění ťuhýka šedého (*Lanius excubitor* L.) na Uničovsku v okrese Olomouc / K. Miroslav // Zpravy MOS. – 1985. – S. 120–125.
16. Sachslehner L. The breeding population of the Great Grey Shrike (*Lanius excubitor*) in Austria, 1995-2003 / L. Sachslehner, A. Schmalzer, R. Probst // Biological lett., 2004. – 41 (2). – S. 135–146.
17. Svensson L. Identification guide to European Passerines / L. Svensson. – Stockholm, 1992. – 368 p.
18. Furmanek M. Liczebność lęgowej populacji srokosza *Lanius excubitor* w północnej części powiatu Lipsko (woj. Mazowieckie) / M. Furmanek // Kulon, 2002. – T. 7, z. 1–2. – S. 103–109.

In the conditions of Western Podillya a Grey Shrike *Lanius excubitor* L. nests in agricultural landscapes. From found out 34 nests – 51% was in wind-proof motor-car forest bells, 29% in wind-proof forest bells which differentiate the fields, 10% on territory of machine-tractors, stock-raising farms and depositories of mineral fertilizers of brigade and 10% in on fence surrounding the village of settlements of rural type. These places of nesting are characterized the row of favourable terms: duty of lignosa and open-space; presence of roost, to material for the construction of nest and insignificant distance to huntings territories.

Keywords: Grey Shrike, wind-proof forest, places of nesting